

TURINYS

PRATARMĖ	9
I. Šilko kelio sukūrimas	17
II. Religijų kelias	45
III. Kelias į krikščioniškuosius Rytus	65
IV. Kelias į revoliuciją	85
V. Kelias į santarvę	103
VI. Kailių kelias	129
VII. Vergų kelias	145
VIII. Kelias į dangų	167
IX. Kelias į pragarą	191
X. Mirties ir destruktijos kelias	211
XI. Aukso kelias	239
XII. Sidabro kelias	259
XIII. Kelias į Šiaurės Europą	283
XIV. Kelias į imperiją	307
XV. Kelias į krizę	325
XVI. Kelias į karą	341
XVII. Juodojo aukso kelias	371
XVIII. Kelias į kompromisą	393
XIX. Kviečių kelias	411
XX. Kelias į genocidą	433
XXI. Šaltojo karo kelias	457
XXII. Amerikos Šilko kelias	479
XXIII. Supergalių varžybų kelias	499

xxiv.	Kelias į katastrofą	521
xxv.	Kelias į tragediją	555
	IŠVADOS: NAUJASIS ŠILKO KELIAS	579
	PADĖKOS	597
	PASTABOS	601
	ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	709
	APIE AUTORIŲ	719

PRATARMĖ

Kai buvau vaikas, vienas brangiausių man daiktų buvo didžiulis pasaulio žemėlapis. Jis kabėjo ant sienos priešais mano lovą, tad į jį prieš miegą spoksodavau kas naktį. Neilgai trukus, atmintinai žinojau visų šalių pavadinimus, jų vietas žemėlapyje ir sostines, taip pat visus vandenynus ir jūras bei į juos tekančias upes; ryškiu kursyvu išvedžioti didžiųjų kalnynų ir dykumų pavadinimai viliojo mane nuotykų ir pavojų dvasia.

Kai buvau paauglys, manęs netenkino negailestingai susiaurintas geografinis pasaulio vaizdas, kuriuo buvo paremtas mokymasis mokykloje, – pamokose daugiausia dėmesio skirta Vakarų Europai ir Jungtinėms Valstijoms, o prie didžiosios likusio pasaulio dalies vengta net liestis. Mus mokė apie romėnus Britanijoje; apie 1066 m. normanų užkariavimus; apie Henriką VIII ir Tiudorus; apie JAV nepriklausomybės karą; apie Viktorijos eros industrializaciją; apie Somos mūšį; ir apie nacistinės Vokietijos iškilimą bei žlugimą. Žiūrėdavau į savo žemėlapių ir matydavau jame plačiausius pasaulio regionus, kuriuos pro akis praleisdavome netardami nė žodžio.

Keturioliktojo gimtadienio proga tėvai padovanojo man antropologo Erico Wolfo knygą, kuri iš šių skiedrų įkūrė tikrą laužą. Visuotinai priimta ir tingi civilizacijos istorija, rašė Wolfas, tai toji, pagal kurią „iš senovės Graikijos gimė Roma, iš Romos gimė krikščioniškoji Europa, iš krikščioniškosios Europos gimė Renesansas, iš Renesanso – Apšvieta, iš Apšvietos – politinė demokratija ir pramonės perversmas. Pramonė susikryžmino su demokratija ir davė pradžią Jungtinėms Valstijoms, kurios įkūnija teises į gyvybę, laisvę ir laimės siekimą.“¹ Aš iš karto atpažinau būtent tai, kas man ir buvo iki tol pasakojama: politinio, kultūrinio ir moralinio Vakarų triumfo mantrą. Tačiau šiame pasakojime žiojėjo spragos; požiūrių į istoriją būta daugiau, – tokių, kai į praeitį nebūtina žvelgti iš naujausiųjų laikų istorijos nugalėtojų žiūros taško.

Aš užkibau. Staiga paaiškėjo, kad regionai, apie kuriuos mūsų niekas nemokė, tiesiog pasimetė ir užduso po niekad nesiliaujančiu pasakojimu apie Europos iškilimą. Išsizyziau, kad tėvas mane nusivežtų pažiūrėti Herefordo *Mappa Mundi* [pasaulio žemėlapiu], kurio viduryje – Jeruzalė, o Anglija ir likusios Vakarų šalys sugrūstos į vieną pusę, tarsi būtų apskritai nereikšmingos. Perskaitęs apie arabų geografus, prie savo darbų pridėdavusius žemėlapius, kurie man pasirodė apversyti aukštyn kojomis, o jų centre – Kaspijos jūra, buvau priblokštas; taip pat priblokštas buvau ir sužinojęs apie svarbų Stambule saugomą turkišką Viduramžių pasaulio žemėlapi, kurio centre – miestas vardu *Balāsāghūn*, apie kurį iki tol net nebuvau girdėjęs, kurio nebuvo jokiuose žemėlapiuose bei kurio tiksli vieta dar neseniai buvo neaiški, tačiau kadaise jis buvo laikomas pasaulio centru.²

Norėjau daugiau sužinoti apie Rusiją ir Vidurinę Aziją, apie Persiją ir Mesopotamiją. Norėjau suprasti, kaip krikščionybės iškilimas atrodė tiems, kurie jį stebėjo iš Azijos; kaip kryžiaus žygius matė didžiųjų Viduramžių miestų – pvz., Konstantinopolio, Jeruzalės, Bagdado ir Kairo – gyventojai; norėjau daugiau sužinoti apie didžiąsias Rytų imperijas, apie mongolus ir jų užkariavimus; suprasti, kaip atrodė abu pasauliniai karai, kai į juos žvelgta ne iš Flandrijos ar nuo Rytų fronto, o iš Afganistano ir Indijos.

Todėl man nepaprastai pasisekė, kad mokykloje galėjau mokytis rusų kalbos. Ją dėstė Dickas Haddonas, puikus žmogus, tarnavęs JAV Jūrų žvalgyboje ir tikėjęs, kad rusų kalbą ir *dūšią* (sielą) suprasti geriausia per žaižaruojančią rusų literatūrą ir liaudies muziką. Man pasisekė dar labiau, kai jis pasisiūlė susidomėjusius mokinius pamokyti arabų kalbos, – taip pustuzinį mūsų supažindino su islamo kultūra ir istorija bei apsiautė mus klasikinės arabų kalbos grožiu. Šios kalbos padėjo man žengti į pasaulį, kuris tik ir laukė, kol bus atrastas, ar, kaip pats greitai suvokiau, kol bus iš naujo atrastas mūsų, vakariečių.

Šiandien daug dėmesio skiriame galimam staigaus ekonomikos augimo poveikiui Kinijoje, kurioje per ateinančius dešimt metų turėtų pakelturubėti prabangos prekių paklausa, ar socialiniams pokyčiams Indijoje, kur daugiau žmonių gali naudotis mobiliuoju telefonu nei nuleidžiamu klozetu.³ Vis dėlto, jei norime kaip įmanoma išsamiau apžvelgti pasaulio praeitį ir dabartį, mums netinka nei viena, nei kita. Tikroji ašis, ant kurios ištisus tūkstantmečius sukosi mūsų gaublys – tai regionas tarp Rytų ir Vakarų, jungiantis Europą su Ramiuoju vandenynu.

Pusiaukelė tarp Rytų ir Vakarų, besitęsianti nuo rytinių Viduržemio ir Juodosios jūrų krantų iki Himalajų, gali pasirodyti ne pati tinkamiausia vieta, iš kurios

apžvelgtume pasaulį. Šiame regione dabar įsikūrusios valstybės, kurių vardai mums asocijuojasi su egzotika ir periferija, – tai Kazachstanas, Uzbekistanas, Kirgizstanas, Turkmėnistanas, Tadžikistanas ir Kaukazo šalys; šį regioną siejame su nestabiliais, smurtingais ir grėsmę tarptautiniam saugumui keliančiais režimais, karaliaujančiais Afganistane, Irane, Irake ir Sirijoje, bei kitais, taip ir neišmokusiais demokratijos pamokų – pvz., Rusija ir Azerbaidžanu. Apskritai šiame regione būriuojasi žlugusios bei žlungančios valstybės, kurioms vadovaujantys diktatoriai rinkimus laimi neįtikėtinai didžiulėmis persvaromis, o jų šeimos ir draugai su plačiais verslo interesais valdo didžiulius turtus ir aktyviai kišasi į politiką. Čia menkai paisoma žmogaus teisių, ribojama tikėjimo, sąžinės ir seksualinės raiškos laisvė, o žiniasklaidos cenzūra nutaria, kas pasirodys spaudoje, o kas – ne.⁴

Nors mums šios šalys gali atrodyti laukinės, jos toli gražu nėra nei izoliuoti kaimai, nei nepažintos dykynės. Šis tiltas tarp Rytų ir Vakarų iš tikrųjų yra civilizacijos kryžkelė. Šios šalys toli gražu nelūkuriuoja pasaulio vyksmų paraštėse, jos yra pačiame jų centre – ir buvo nuo pat istorijos pradžios. Tai čia gimė Civilizacija, tai čia, daugelio įsitikinimu, buvo sukurtas Žmogus – sode, kurį „Viešpats Dievas užveisė [...] Edene“, pilname „įvairių medžių, gražių akims ir gerų maistui“, kuris, kaip manyta, turėtų būti kažkur derlinguose laukuose tarp Tigro ir Eufrato upių.⁵

Tai ant šio tilto tarp Rytų ir Vakarų prieš beveik 5000 metų buvo įkurti didieji metropoliai, tai čia senovės pasaulio stebuklais tapo Indo upės slėnyje įsikūrę Harapos ir Mohendžo Daro miestai su dešimtimis tūkstančių gyventojų ir po gatvėmis įrengta sudėtinga kanalizacijos sistema, kurios Europai teks palaukti dar kelis tūkstančius metų.⁶ Didybe ir architektūros naujovėmis čia garsėjo ir didieji Mesopotamijos civilizacijos centrai – Babilonas, Ninevija, Urukas ir Akadas. O vienas kinų geografas, rašęs prieš daugiau nei du tūkstantmečius, pažymėjo, kad apie Baktrijos – aplink Okso upę įsikūrusio regiono dabartiniame Šiaurės Afganistane – gyventojų derybinius ir prekybinius gebėjimus sklinda legendos; Baktrijos sostinės turguje buvo galima nusipirkti gausybę įvairiausių, iš tolimiausių pasaulio kampelių atgabentų prekių.⁷

Tai šiame regione pasaulį išvydo didžiosios religijos, tai čia pečiais stumdėsi judaizmas, krikščionybė, islamas, budizmas ir hinduizmas. Šiame katile viena su kita ėmė konkuruoti kalbų grupės, čia šalia indoeuropiečių, semitų ir kinų-tibetiečių tarmių galėjai išgirsti Altajaus, tiurkų ir Kaukazo šeimų dialektus. Čia kūrėsi ir žlugo didžiosios imperijos, čia kultūrų ir kariuomenių susidūrimų raibulius galėjai pajusti už tūkstančių kilometrų. Stovint čia, atsiveria nauji praeities

horizontai ir pasirodo glaudžiai susaistytas pasaulis, kuriame tai, kas įvyksta viename žemyne, turi įtakos kitam, kuriame įvykių Vidurinės Azijos stepėse padariniai juntami Šiaurės Afrikoje, Bagdade nutikęs vyksmas ataidi Skandinavijoje, Amerikoje padaryti atradimai sujaukia prekių kainas Kinijoje ir priveda prie žai-biškai išaugusios arklių paklausos šiaurės Indijos turguose.

Šiuos virpesius tolyn nešė į visas puses išplitęs tinklas, kurio keliais keliavo piligrimai ir kariai, nomadai ir pirkliai, pardavinėję ir pirkę prekes ir gėrybes, besikeičę idėjomis, taikę ir tobulinę jas. Nešėsi jie ne tik turtus, bet ir mirtį, smurtą, ligas bei katastrofas. XIX a. pabaigoje šiam didžiuliui jungčių tinklui vardą davė žymus vokiečių geologas Ferdinandas von Richthofenas (Pirmojo pasaulinio karo vokiečių aso „Raudonojo Barono“ dėdė), ir tas vardas prilipo visiems laikams: *Seidenstraßen* – Šilko keliai.⁸

Šie keliai ir takai – tai pasaulio centrinė nervų sistema, jungianti žmones ir vietas, bet ji slypi po oda ir nėra matoma plika akimi. Anatomija gali mums paaiškinti, kaip veikia kūnas, o šių jungčių supratimas mums gali leisti suvokti, kaip veikia pasaulis. Vis dėlto, nepaisant šios pasaulio dalies svarbos, istorijos mokslas ją užmiršo. Iš dalies dėl to, ką vadiname „orientalizmu“ – griežto ir nepaprastai neigiamo požiūrio į Rytus kaip į neišsivysčiusį, už Vakarus prastesnį pasaulį, kurio neverta rimtai studijuoti.⁹ Tačiau iš dalies ir dėl to, kad dabartinis pasakojimas apie praeitį taip įsigalėjo ir ėmė dominuoti, jog regionui, taip ilgai matytam kaip periferiniam, Europos ir Vakarų visuomenės iškilimo istorijoje tiesiog neliiko vietos.

Šiandien Džalalabadas ir Heratas Afganistane, al Faludža ir Mosulas Irake ar Chomsas ir Alepas Sirijoje mums siejasi su fundamentalizmu ir religiniu smurtu. Dabartis išdildė praeitį: toli liko dienos, kai, ištarus „Kabulas“, ore suplevėsuodavo didžiojo Babūro, Didžiųjų Mogolų imperijos Indijoje įkūrėjo, užsodintų ir prižiūrimų sodų vaizdiniai. Bage Vafoje („Ištikimybės sode“) būta tvenkinio, apsupto apelsinmedžių, granatmedžių ir dobilų pievelės, – Babūras juo ypač didžiavosi: „Tai yra geriausia sodo dalis, gražiausia, kai apelsinai ima sirpti. Šitas sodas tikrai yra nuostabioje vietoje!“¹⁰

Taip pat šiuolaikinis Irano vaizdinys užgožė giliau į praeitį nugrimzdusios jo istorijos šlovę, kai Irano pirmtakės Persijos vardas reiškė gerą skonį visame kame – nuo per vakarienę patiekiamų vaisių iki nuostabių miniatiūrų, kurias kūrė legendiniai dailininkai, ir popieriaus, ant kurio savo veikalus rašė mokslininkai. Kruopščiai apsvarstytame kūrinyje Simi Nišapuri, apie 1400 m. dirbęs Mašhado miesto Rytų Irane bibliotekininku, detalai aprašo vieno tokio pat kaip ir jis

knygų mylėtojo patarimus. Bet kas, kam norisi rašyti, išdidžiai pataria šis, turėtų žinoti, kad geriausią popierių kaligrafijai gamina Damasko, Bagdado ir Samarkando meistrai. Popierius iš kitur „paprastai būna šiurkštus, nueina dėmėmis ir ilgai netveria“. Atminkite, perspėja jis, kad, prieš liečiant plunksna, verta popierių vos paspalvinti, „nes balta spalva žlibina akis, o visi meistriškiausios kaligrafijos pavyzdžiai atlikti ant popieriaus su atspalviu“.¹¹

Vietos bemaž pamirštais pavadinimais kadaise buvo tarp svarbiausių – pvz., Mervas, kurį vienas x a. geografas aprašė kaip „nuostabų, puikų, elegantišką, spindintį, platų ir malonų miestą“ bei „pasaulio motiną“; arba Rėjus netoli dabartinio Teherano, kuris kitam panašiu metu rašiusiam keliautojui pasirodė toks didingas, kad jį pavadino „Žemės jaunikiu“ ir „gražiausiu kūriniu“ visame pasaulyje.¹² Išsидėstę palei Azijos stuburą, šie miestai tęsėsi tarsi perlų karoliai ir jungė Ramųjį vandenyną su Viduržemio jūra.

Vieni miestai skatino kurtis kitus, o valdovų ir elitų varžytuvėse rasdavosi vis ambicingesnių architektūros kūrinių ir įstabesnių paminklų. Didžiulės fizine ir kultūrinės įtakos prasme bibliotekos, maldos namai, bažnyčios ir observatorijos, išsibarsčiusios po regioną, jungė Konstantinopolį su Damasku, Isfahanu, Samarkandu, Kabulu ir Kašgaru. Tokiuose miestuose kūrėsi puikūs mokslininkai, plėtę savųjų disciplinų ribas. Tik saujelės jų vardus prisimename šiandien – medicinos ir astronomijos milžinų Ibn Sinos, geriau žinomo Avicenos vardu, al Birunio ar al Chorezmio; tačiau šalia jų būta gausybės kitų. Šimtus metų, iki pat Naujųjų amžių pradžios, pasaulio intelektualų sambūrius, oksfordus ir kembridžus, harvardus ir jeilius galėjai rasti ne Europoje ir ne Vakaruose, o Bagdade ir Balche, Bucharoje ir Samarkande.

Būta rimtos priežasties, kodėl taip sparčiai vystėsi būtent šalia Šilko kelių gyvavusios kultūros, klestėjo ten įsikūrę miestai ir žmonės: prekiaudami ir keisdamiesi idėjomis, jie skolinosi ir mokėsi vieni iš kitų, taip skatindami filosofijos, tikslųjų mokslų, kalbos ir religijos proveržius. Progresas buvo būtinas – tai puikiai žinojo, pvz., vienas iš Azijos pakraštyje, Šiaurės Rytų Kinijoje įsikūrusios Džao karalystės valdovų. „Talentingai sekti vakardienos išmintimi nepakanka, kad pagerintum šiandienos pasaulį“, – 307 m. pr. Kr. pareiškė karalius Vulingas.¹³ Praeities lyderiai suprato, kaip svarbu spėti koja kojon su laiku.

Vis dėlto, prasidėjus Naujiesiems amžiams, tektoninės progreso plokštės ėmė ir pasislinko dėl dviejų didžiųjų jūrinių ekspedicijų, įvykusių xv a. pabaigoje. Per šešerius paskutinio xv a. dešimtmečio metus buvo išlieti pamatai didžiuliui ritminiam taip ilgai gyvavusių mainų sistemų trūkiui. Pirma Kristupas

Kolumbas perplaukė Atlantą ir nutiesė kelią į dvi didžiules žemes, kurios iki tol buvo nepasiekiamos Europai ir žemynams už jos; o tada, vos po kelerių metų, Vasco da Gama sėkmingai apiplaukė pietinį Afrikos kyšulį ir pasiekė Indiją, – tai atvėrė naujus jūrinės prekybos kelius. Šie atradimai pakeitė tarpusavio sąveikos ir prekybos tradicijas bei sukėlė žymų pasaulio politinės ir ekonominės traukos centro poslinkį. Staiga Vakarų Europa iš regioninių kaimelių sangrūdų virto besiplečiančios komunikacijos, transporto ir prekybos sistemos ašimi: vienu šuoliu ji tapo naująja pusiaukele tarp Rytų ir Vakarų.

Europos iškilimas įžiebė nuožmų mūsų dėl galios – ir dėl to, kas kontroliuos praeitį. Varžovams susirėmus, istorija buvo performuluota taip, kad pabrėžtų įvykius, temas ir idėjas, kurias būtų galima panaudoti ideologiniuose mūsųose, siautėjusiuose šalia kovos dėl išteklių ir jūrų kelių kontrolės. Šiuo laikotarpiu išlietuose biustuose pagrindiniai politikai ir generolai jau dėvi togas, kad būtų panašūs į romėnų didvyrius iš praeities; nuostabūs pastatai statyti didingu klasicistiniu stiliumi, kad senovės pasaulio šlovę būtų galima nusavinti it tiesioginę savo pačių promotę. Istorija visaip kraipyta ir sukiota, kad būtų sukurtas tvirtas pasakojimas, pagal kurį Vakarų iškilimas buvo ne tik natūralus ir neišvengiamas, bet dar ir tiesioginis to, kas vyko praeityje, tęsinys.

Daug istorijų vedė mane prie kitokio požiūrio į mūsų pasaulio praeitį. Tačiau viena iš jų buvo išskirtinė. Graikų mitas pasakoja, kad dievų tėvas Dzeusas priešinguose Žemės galuose paleido du erelius ir paliepė jiems skristi viens kito link. Ten, kur jie susitiko, buvo padėtas šventasis akmuo omfalas – pasaulio bamba – kuris leidžia kalbėtis su dievais. Vėliau sužinojau, kad šio akmens vaizdins ilgus amžius jaudino filosofų ir psichoanalitikų vaizduotes.¹⁴

Pamenu, kaip, pirmąkart išgirdęs šią istoriją, žiūrėjau į žemėlapi ant savo sienos ir svarsčiau, kur būtų galėję susitikti tiedu ereliai. Įsivaizdavau, kaip jie pakyla, vienas nuo vakarinio Atlanto kranto, kitas – nuo Kinijos Ramiojo vandenyne pakrantės, ir abu skrenda gilyn į sausumą. Tiksliai akmens vieta keitėsi priklausomai nuo to, kur padėdavau pirštus prieš matuodamas lygias atkarpas nuo Rytų ir nuo Vakarų. Tačiau ji visuomet būdavo kažkur tarp Juodosios jūros ir Himalajų. Leidau bemieges naktis stebeilydamasis į žemėlapi ant miegamojo sienos, galvodamas apie Dzeuso erelius ir istoriją regiono, kuris nebuvo paminėtas nė vienoje mano skaitytoje knygoje, – ir neturėjo pavadinimo.

Ne taip seniai europiečiai padalino Aziją į tris dideles zonas – Artimuosius, Vidurinius ir Tolimuosius Rytus. Vis dėlto, augdamas ir girdėdamas ar

skaitydamas tų dienų naujienas, susidariau įspūdį, kad antrosios zonos, Vidurinių Rytų, samprata ir net geografinė vieta pakito, o šį terminą imta vartoti kalbant apie Izraelį, Palestiną ir aplinkines vietas, kartais – apie Persijos įlanką. Ir niekaip negalėjau suprasti, kodėl man vis kartojama, kokia svarbi buvo Viduržemio jūra, civilizacijos lopšys, nors man atrodė taip akivaizdu, kad civilizacija iš tikrųjų sukurta juk buvo visai ne ten. Tikrasis civilizacijos židiny, „viduržemis“ tikrąja to žodžio reikšme – pasaulio centras – buvo ne Europą ir Šiaurės Afriką skirianti jūra, o pats Azijos vidurys.

Tikiuosi padrąsinti ir kitus žmones imtis studijuoti tautas ir vietas, į kurias dėmesio neatkreipė ištisos mokslininkų kartos, – taip būtų atskleistos naujos problemos ir atverti tyrinėjimų nepaliesti plotai. Tikiuosi paskatinti kelti naujus klausimus apie praeitį, mesti iššūkį trauzams ir kruopščiai juos peržiūrėti. O labiausiai tikiuosi šios knygos skaitytojus įkvėpti pažvelgti į pasaulio istoriją naujai.

Vusterio koledžas, Oksfordas
2015 m. balandis